

בין הומור יוצרני להומור צורני

חלק א'

מאיר שָׁלוֹ מצחיק את קוראיו – על רוני ונומי והלב יעקב

ד"ר צביה ולדן

כשיעל דר (תשס"ה, 2005) רצתה לסכם בשורה אחת את ספרו של מאיר שלו **רוני ונומי והלב יעקב** (איורים מאת יוסי אבולעפיה, עם עובד, 2003), היא כתבה ש"המילים הן הגיבורות הראשיות". כשרוביק רוזנטל בחר לכתוב על הספר עם צאתו לאור (2004) הוא ציין כי "שוב מסתבר עד כמה קל וטבעי להמציא מילים ופעלים בעברית". ואומנם, לא זו בלבד שקל להמציא מילים בעברית, אלא שזה גם כיף גדול. ואין ספק שהעברית היא לא רק הגיבורה הראשית בספר זה, אלא גם המצחיקנית העיקרית בו. מאמר זה מתמקד בהומור שבטקסט ולצורך זה גם נאפיין את התופעות הלשוניות המשעשעות המופיעות בו, אך עיקר תכליתו היא להגביר את ההנאה שבקריאה.

בשם המאמר מופיע התואר 'יוצרני', שאני מקפידה להשתמש בו (ולדן, בדפוס), על אף שעדיין לא התקבל. אני מכנה 'יוצרנות' את התכונה של הילדים 'לחדש' מילים בדרכם, כדי להדגיש את הייחודיות שלה. לתכונה זאת שלושה מאפיינים: היא אוניברסלית, היא פורה מאוד, בייחוד **משתיים עד חמש** (צ'וקובסקי, תשמ"ו), והיא חולפת. מרים רות (אצל יסעור וקרמר, 1998) קראה לחידושים אלה "עושר של דלים". יסעור וקרמר (שם), למשל, מכנות אותה בשם 'יצירתיות' (ובכך מוותרות על ההבחנה בין יצירה לשונית ילדית ובין כל יצירה לשונית אחרת), ורוביק רוזנטל (2004) מכתיר את הילדים בתואר "חדשנים ספונטניים". ביצירה שלנו היוצרנות הלשונית היא הרכיב המרכזי של ההומור.

בספרות הילדים נוהגים להבדיל בין שני סוגים עיקריים של הומור: הומור מילולי או לשוני והומור מצבי (ברוך ופרוכטמן, 1982). במקום להגדירם נאייר אותם בעזרת צמד דוגמאות מתוך הספר שבו עוסק המאמר. הומור מצבי נוצר מאי-הלימה: "טנדר ירוק שנוהג בעצמו", ואילו הומור לשוני מבוסס על משחקי לשון: "תרגול שאוהב לאכול מרק-עוף". כשאבא כורה בור כדי לצוד בעזרתו דוב: "אבל מה שקורה – זה מאוד מעצבן – שנופלים לו בבור רק שכנה או שכן, אנחנו צוחקים מן המצב הבלתי צפוי. כשאבא את המיץ "ממתיק באמא", ורוני "כף חרדל שלמה **מחרדלת*** פנימה", אנחנו צוחקים גם כי בדרך כלל ממתיקים בסוכר או בדבש, אבל לא בבן-אדם (מתוק ככל שיהיה) ולא בממרח חריף. בשני המקרים ההומור הוא גם מצבי וגם לשוני, שכן בשני המקרים נשברים כללי הדקדוק: בראשון – ממתיקים ב'משהו' ולא ב'מישהו', ובשני – אפילו אם מחליטים להוסיף חרדל למיץ, לא **מחרדלים** אותו.

בעוד שההומור המצבי 'אמורי' לשרת מטרות חינוכיות (רז, 1995; ברוך, תשנ"ב), הרי שההומור הלשוני פונה בעיקר לפונקציות קוגניטיביות. בעוד שהאחד כרוך בדרך כלל במסרים חברתיים או רגשיים, הרי שהאחר מתאפיין בעיקר בהנאה שהוא מביא, הנאה לשמה, (גריפל וגונן, 1991). ההומור הלשוני מפתח גם מודעות לשונית או יכולת מטה-לשונית, ונוהגים לגייס אותו כדי להקל על הלימוד. הסוג העיקרי של ההומור הלשוני שבספר שלפנינו נשען על צורות ילדיות, קרי, צורות שרק ילדים משתמשים בהן, שאינן בוגרות או מוסכמות. ובכל זאת מעניין, ועלי לומר שאף משמח, לגלות שאין בין החוקרים ולו אחד שיטיל בספק את התאמתו לצעירים בטענה כאילו שזירה של צורות ילדיות – שכאמור אינן מוסכמות וממילא אף לא תקינות – עלולה חלילה לפגוע ברכישת השפה אצל הילד הצעיר. יש הסכמה כללית שעצם השימוש בלשון כחומר שעליו מפעילים מניפולציות

* לכל אורך המאמר צינתי באות מודגשת צורות ילדיות או צורות שאינן תקינות או שאינן מקובלות.

למיניהן מקדם את ההתפתחות הלשונית של הילד. את השימוש המכוון בהומור לצורכי הוראה נהוג, בדרך כלל, לדחות לגילאים מבוגרים יותר (שלום וגייגר, 2000).

כאשר עוסקים בהומור מצבי, ברור שיש לשאול לאיזה גיל הוא מתאים (ברוך, תשנ"ב), שכן עצם ההבחנה ביסודות המצחיקים – הנשענים בדרך כלל על אי-הלימה לסוגיה השונים, ואשר ניתן לתארה גם כשבירת מוסכמות – מותנית בהבנה בסיסית של מצבי היסוד הנורמטיביים.

להומור מצבי יש גם 'גיל', כלומר ניתן לאפיינו על פי השנים שבהן הוא נוצר. שכן, כאשר מדובר בשבירת מוסכמות חברתיות, חשוב ללמוד את השינויים שחלו בהן בין התקופות ולאורך זמן. לדעתה של ברוך (תשמ"ז) המשווה את השימוש בהומור בשנות הארבעים (של המאה העשרים) לזה שנעשה בו בשנות השבעים, "סופרי שנות הארבעים ראו עצמם כמחנכים, בנו תיאוריות חינוכיות ואף העלו אותן על הכתב... ההומור בספרות הילדים העכשווית (קרי בשנות השבעים צ.ו.) הוא חסר אידיאלים חינוכיים. זהו הומור טבעי יותר, משחרר יותר ומצחיק יותר" (שם, עמ' 39).

בהומור הלשוני הגורם המשפיע על מידת ההנאה של הילד מן הרכיבים המצחיקים תלוי בידע הלשוני שלו, וכמובן גם בהיכרותו עם השפה הכתובה, תרתי משמע. ההיכרות עם השפה הכתובה מתכוונת הן לשפת הספר והן לעצם היכולת להשתמש בכתב.

למעשה, אנחנו יודעים כי חלק מן ההומור הלשוני מבוסס על התפתחות המילון ועל ההתעדכנות של אוצר המילים (אגמון-פרוכטמן, 1984), וזה נושא שבעבר לא יכול היה אפילו לככב בשירי ילדים. כיום יש כבר דוגמאות משעשעות המעידות גם על רגישויות לשוניות מפתיעות אצל הילדים, שיש להן הד בספרות לילדים:

הם מסוגלים להבדיל בין שפה ארכאית לשפה מדוברת: כך, למשל, בשיר "עברית של סבא" מאת שלומית כהן-אסיף: "סבא שלי מדבר עברית

משונה/ אולי חדשה, אולי ישנה... סבא שלי קורא כרכר לכל סביבון/ אצלו הארטיק – שלגון...".

הם מגלים רגישות גבוהה לגבי השעבור של מילים לועזיות, שלעיתים מייצג משלב לא טבעי: כך, למשל, אצל מאיה אגמון בשיר "אמא של עברית": "אמא שלי מורה לעברית/ ושפכטל פשוט – אצלה זה מרית". ילדים שומעים את הגעגועים של המבוגרים לעברית אחרת, וכן למקום החשוב שהיא תפסה. כך, למשל, כותבת חגית בנוזמן בשירה "מילים של פעם": "פעם לחנות של הצלם קראו צלמניה/ וכשקנו סוכר שקלו באונקיה."

על אף השינוי שחל ביחס של החברה אל הלשון, שניתן אולי לתארו כנורמליזציה של היחס לשפה, דווקא הילדים אינם אוהבים הורים שמדברים עברית לגמרי מדוברת. אולי ניתן לקשור צורך זה בשפה מובחנת לצורך רחב יותר בגבולות מוגדרים וברורים (ברוך, תשנ"א).

אם נרצה לבחון את ההומור הלשוני מן ההיבט הדיאכרוני של השפה, תתרכז אפוא הבדיקה בשינויים ההיסטוריים שחלו במילון. לעומת זאת, כאשר באים לבחון את ההומור הלשוני בהתייחס להיבט הסינכרוני, האתגר הוא לפענח את המנגנונים המייצרים אותו. במידה מסוימת ניתן לומר כי גם הומור זה – כמו ההומור המצבי – מיוצר על-ידי אי-ההלימה, במקרה שלנו אי-ההלימה בין הצורות הלשוניות הקיימות, המוכרות והתקניות ובין אלה המככבות ביצירה. איתורם וחילוצם של המנגנונים השונים המביאים ליצירת צורות חריגות הופכים את התגובות להומור מאינטואיטיביות למטה-לשוניות ומשדרגים את ההנאה.

ההשוואה בין שני ספרים מצחיקים המיועדים לגילאים עוקבים מאפשרת לנו הצצה על שני מנגנונים לשוניים: מנגנון אחד מתמקד במיוחד בקשר שבין הצורה והצליל, בעוד האחר כרוך בעיקר ביחסים שבין הדיבור והכתב. אני מציעה לקרוא להם הומור שבעל-פה והומור שבכתב, בהתאמה. מאליו מובן, כי הבחנה זאת איננה באה אלא כדי לחדד את התופעות, וכי לא

משתמע ממנה חלילה כאילו כל כותב מתייחד בסוג אחד, ואף לא כי יש יצירות המבוססות על סוג אחד בלבד. בדרך כלל מעורבים שני הסוגים של ההומור זה בזה. יחד עם זאת, בחרתי בשני ספרים שונים בסוגה שלהם, של שני יוצרים שונים באופיים ובקהל היעד שלהם, כדי להדגים את הרווח שניתן להפיק מעצם ההבחנה המוצעת לעיל.

בהומור שבעל-פה שהוא גם הומור צורני בחרתי להתרכז **בספר השטוּזים של דתיה**, ספרה של בן-דור המיועד לבני 4 עד 10, ולעניין זה הקדשתי מאמר נפרד (ראו בחוברת זו, בעמ' 26). מיותר לומר, כי ספר ילדים איכותי לעולם מתאים לטווח גילאים רחב יותר מן המצוין, וכי במיטבו פונה ספר כזה לקטנים ולגדולים כאחד. הוא גם איננו מסתפק בקהל היעד הראשוני שלו – הילדים, אלא מקפיד לחייך ולקרוץ אל הקוראים המבוגרים, שלעיתים רבות הם גם צרכניו וגם סוכניו. יחד עם זאת, בשתי היצירות ההבחנה בין ילדים צעירים שעדיין אינם כותבים, ובין גדולים או בוגרים מהם, היא מהותית לעניין המנגנון המייצר את ההומור. ההבחנה הקשורה לגיל היא בין ילדים המשתעשעים בשפה כחומר, לא תמיד תוך הבנה מוחלטת של אבני המשחק, ועושים זאת מבלי שיהיו להם בהכרח הכלים לשיים אותן, ובין ילדים הפנויים כבר יותר לשחק במשמעות, קשובים יותר לקשרים בין המילים, ומסוגלים לאתר דו-משמעות, בין השאר בזכות העובדה שאוצר המילים שלהם גדול יותר, ולכן גדולים יותר סיכוייהם לעמוד על אפיונים מערכתיים.

בהומור שבכתב שהוא גם הומור יוצרני, נעסוק בספרו של מאיר שלו, **דוני ונומי והדב יעקב** המומלץ לבני 6 עד 9. יעל דר כותבת עליו (תשס"ה, 2005): "כבר שם הספר מרמז על ההבדל בין שפה שמבינים באזניים לבין שפה שמפענחים באמצעות קריאה: רוני ונומי והדב יעקב נשמע בסדר למי שטרם למדו לכתוב וטרם יודעים שנומי, למרות שבדיוק כך היא נשמעת, זקוקה גם לעיני".

עיקר כתיבתו של מאיר שלו היא למבוגרים, אך הוא גם סופר ילדים מעולה, שכמה מספריו הפכו לקלאסיקה של ספרות הילדים בת-זמננו, כמו **אבא עושה בושות** (כתר, 1988), **גומות החן של זוהר** (כתר, 1996), **הכינה נחמה** (כתר, 1990), **הדודה מיכל** (עם עובד, 2000). זאת מבלי להזכיר את עיבודיו לסיפורי התנ"ך כמו **מבול**, **נחש ושתי תיבות** (כתר, 1994). מאיר שלו סופר הילדים הוא חלק מצמד, והשותפות שלו עם המאייר יוסי אבולעפיה (שגם אייר את כל הספרים שלעיל) מזכה את הקוראים בחוויה כפולה ומכופלה.

כשקוראים את הכותר – **רוני ונומי והדב יעקב** – מזהים בו שלושה שמות: רוני ונומי ויעקב. ועל אף שיעקב הוא שמו של דוב, בקריאה בעל-פה הוא בהחלט יכול להישמע כ"דוד". ולכן הנחתי מיד שרוני ונומי הם ילדים – בן ובת? שתי בנות? קראתי את שני השמות הראשונים במלעיל, כי לא היתה שום חריזה שתפתה אותי לקרוא במלרע. ואז, לפתע, שמת לי לב לשם נומי, ש"זקוקה גם לעי"ן". אני הייתי מנסחת טענה זאת באופן הבא: נומי איננה אלא גלגול של השם התנ"כי – נעמי – כפי שהוא נהגה ב'ישראלית', או ב'דְּבָרִית', קרי, בלשון העברית המדוברת כיום (את השם 'דְּבָרִית' שמעתי מפי נעמי שמר; באשר לשם 'ישראלית' אינני זוכרת אם שמעתי או שהוא שלי). בעברית הדבורה כיום, הפכה נעמי ממלרע למלעיל, ניחא; היא התקצרה משלוש הברות לשתיים, זה לא עניין גדול; אך היא גם התפשטה מבגדיה, כשאיבדה את הקשר שלה אל נועם ההליכות (או נועם דרכיה של התורה) ואל רות חמותה. רוני הוא שם אדיש למגדר, קרי, הוא יכול להיות של בן וגם של בת. בחינה מדוקדקת יותר של הכריכה מרמזת אולי שרוני ונומי הן שתי בנות, ובהמשך מתברר שהן אפילו אחיות...

כשקוראים בקול את הכותר ושומרים על 'יעקב' במלרע, אפשר גם לשמוע חרוז פנימי – הדוב יעקב. חריזה זאת מחוזקת בזכות הדוב העליו של אבולעפיה. וכבר עצם העירוב של מין בשאינו מינו – ילדים או בני-אדם עם בעל-חיים – מבטיח 'צחוקים'.

כבר בעמוד הראשון של הסיפור אנחנו מתוודעים למשפחה מוזרה קצת: שכן לרוני ונומי, שהן אכן אחיות, יש אומנם אמא ואבא. אבות רבים מחזיקים בכיסים משחקים אלקטרוניים, גאדג'טים בעברית עכשווית. אבל לאבא שלהן יש בכיס דובי, דוב צעצוע. אמא גבוהה מאבא עד כדי כך שהיא לא יכולה להיכנס למסגרת, והמאייר נאלץ לתלות את ראשה במסגרת נפרדת. בספרי הילדים שלו דואג שְלו לשבור סטריאוטיפים מגדריים, וייתכן שגם בספר שלפנינו יש מעין התרסה חברתית ושהגובה של אמא מבשר על משפחה קצת אחרת. לא רק משפחה שאוהבת בעלי-חיים, אלא גם משפחה שמדברים בה אחרת. ומסגרת נפרדת זאת מרמזת על מה שמוזר במשפחה הזאת – גם המשפחה היא לאו דווקא אם חרדה או דאגנית, אלא אישה יצרנית – יצרנית מילים.

כך מבטא זאת שלו, מיד באותו עמוד ראשון:

אמא גבוהה, כמותה לא רְאִיתָ
שיש לה מלים כמותן לא שְמִיתָ:
"קְקִיתִי קקאו", "הִזְנֵבְתִי ארנב",
"תראו ילדות הירח יוֹרְחִי".

שימו לב לכך ששלו עצמו נכנע לרודנות החרוז, לא רְאִיתָ – לא שְמִיתָ. הצירוף 'לא רְאִיתָ – לא שְמִיתָ' הוא, כמובן, גם אֶזְכוּר או הדהוד של הביטוי המשמש לעיתים קרובות כדי להודיע על חידוש או על תופעה מרתקת במיוחד: 'הראית? השמעת?'. אמא של נומי ורוני מייצרת מילים, שלמרות העובדה כי אינן חלק מן המילון המוסכם של השפה, אין לנו כל קושי להבין אותן. חידושים כאלה מוצאים לרוב אצל ילדים צעירים, כך, למשל, מפי תומר שבהיותה בת שנתיים ושבעה חודשים ייצרה, בין השאר, את שלושת השימושים הבאים: בשעה שסירקה את השיער החלק של אמא שלה, היא אמרה: אני מסרקת אותך סריק-סרוק. כשסבתא שלה הצטרפה למשחק בהנהלת הקטנה היא אמרה לה: את תהיי שחקנה ראשה! ואילו היא עצמה, תוך כדי ההצגה החזיקה אקדח ביד והודיעה בקולי-קולות: אני קודחת אותך! (ולדן, בדפוס).

בפתח מאמר זה הצעתי לקרוא לתופעה זאת יוצרנות, בשונה מן היצרנות שמוצאים אצל המבוגרים (ולדן, תשנ"ו). ניתן לאפיין את ההבדל באופן הבא: בעוד שהילד איננו יודע אם המילה שהוא טובע קיימת במילון או לא, הרי שהמבוגר בדרך כלל אמור להכיר את שפתו. באופן קצת פשטני אפשר לומר כי בין הילד והמבוגר יש פער במידת תום הלב המעורבת ביצירה. אצל המבוגר היא מכוונת, ולעיתים קרובות מיועדת לשעשע את השומעים, קטנים כגדולים. בעבור הילדים צורות כאלה אינן אלא תוצר טבעי בתהליך של רכישת שפת-האם. כדי להבחין בין סוגי היצירה כדאי אולי לאמץ את השימוש ב'חידושים' כאשר מתייחסים ליוצרנות (ליצירה הילדית), וב'חידודים' כשמדובר ביצרנות, בלשון שמבוגרים נוקטים.

יש מקרים שבהם היצרנות המבוגרת מולידה צורות ילדיות, שהיו יכולות להיווצר גם כחלק מתהליך היוצרנות. אולם יש צורות – ובוודאי בספר זה – שלא הייתי מצפה לשמוע מילד. מקומות מסוימים בשפה מועדים לחידושים יוצרניים, ואומנם כיום עומד לרשותנו מעין מאגר-על בעברית, מצאי של חידושי לשון בקרב ילדים, וכן מאגרים רבים מקבילים לו בשפות שונות, שמהם אנחנו יכולים ללמוד מתי צפויה היוצרנות לפעול ואיך יישמעו או ייראו היצירות הלשוניות. בהמשך דברי, כאשר אאפיין את חידודי הלשון של מאיר שלו, אנסה להתייחס במיון להבחנה בין ילדי ובין מבוגר, או לענייננו, בין חידוש לחידוד.

אמא של רוני ונומי היא המלכה העמלנית בחידושי מילים, אך גם אבא שלהן מרשה לעצמו גמישות בלשון, במיוחד כשהיא תורמת לחריזה:

ויש להם עוד

זאב צמחוני ותוכי שתִקן ונחש שיודע לרקוד

אבל אין להם דב, וזה – ככה אבא אומר –

חבל במיוחד **ובְמֵאד**.

מתברר אם כן שההורים של רוני ונומי עובדים בגן חיות שיש בו הכול חוץ מדוב, ולכן אין תמה שהמשפחה כולה משתוקקת ומייחלת לצרף דוב

לשורותיה. אנו לומדים זאת מן האיור, שבו בולט כיסא ריק השמור לו – לכשיבוא, קרי, שמור לדוב שעדיין איננו חלק מתושבי גן-החיות, ממש כמו כיסא אליהו.

במסגרת מאמציה לאמץ דוב מפרסמת המשפחה מודעה בעיתון. זאת הזדמנות פז בעבור יוסי אבולעפיה לשעשע את הקוראים בעזרת הומור שמוצאו מן הלשון, והוא חוזר אליה. בלשון חוקרי האוריינות נאמר כי הומור זה נשען על כתב סביבתי (environmental print), החומרים המודפסים המצויים בסביבה של הילד כחלק טבעי ממנה, והמפתים ילדים רבים להתמודד עם פענוח החוקים של הקשר בין הדיבור והכתוב בראשית התוודעותם לשפה הכתובה. הפינגווין מחפש לו בית חם; החסידה שמביאה משלוחים עד הבית מבהירה ללקוחותיה שאין החזרות ואין החלפות; למורה לעברית דרוש **חטול** סיאמי – כן, **חטול** בטי"ת ולא בת"ו, כי כולנו יודעים שהסנדלר הולך יחף ולא כל מורה כותב 'בלי שגיאים'; ועל הכלוב של הנמר כתוב: נ... נמ... נמר מנומר (ברוח הגמגום הברסלבי). בכך מצליח הספר לִפְנוֹת לקוראים הצעירים ולהוריהם כאחד, והיבט זה של שימוש בחומרים כתובים הוא אחד האפיונים של ההומור שזכה לעיל להגדרה של "הומור שבכתב".

העיקרון היוצרני שהזכרנו לעיל ממומש כאמור ביכולת לנצל עד תום תכונה נפלאה של העברית: הנטייה שלה לגזור פעלים כמעט מכל של עצם. זהו מנגנון שעובד אצל קטנים הרבה מאוד (רות ושניר, 1987; רות אצל צ'וקובסקי, תשמ"ו), אבל זה גם מנגנון פורה אצל דוברי עברית מבוגרים יותר, כמו למשל משתמשי מחשב, המגייסים לצורך זה גם שמות עצם לא עבריים, בעיקר מאנגלית, ו"מְגִיירִים" אותם: תפרמט לי את הדיסקט, תקליקי על העכבר. על מנגנון זה בספרות הילדים כבר כתבו לא אחת בעבר באופן כללי (ולדן, תשמ"ה; שוורצולד, תשמ"ה, ולאחרונה שר, תשס"ד-2003) וכן נכתבו עבודות על יוצרים שונים (משיח, תשמ"ז) ואפילו בהקשר של ספרם של שלו ואבולעפיה (דר ורוזנטל, לעיל), ואף-על-פי-כן בחרתי

לכתוב עליו מכמה סיבות. ראשית הספר התפרסם לאחרונה (2003), אחרי הפרסומים הנ"ל ודומיהם. שנית, כאמור לעיל החיבור של מאיר שלו ויוסי אבולעפיה שווה תמיד יותר מסכום איבריו. שלישית, מעניין לראות כיצד הסופר ממצה את טעמה של הלשון על כל גווניה, כאילו מרגע שניתנה הרשות, הרי שהספר פתוח והיד רושמת ככל העולה על שפתייה.

נכנס את הצורות המצחיקות לשלוש קבוצות עיקריות: האחת נושאת – הסובבת סביב הדוב; השנייה לשונית – המאפיינת את תרומתם של רכיבי לשון שונים; ואילו השלישית – חידודי איור.

הדוב הוא ידיום המובהק של ילדים בספרות הילדים. אטלס (2004) מקדיש לו פרק שלם שנקרא "דובים מדובאים";* גונן (1991) ריכזה חומרים רבים בקטלוג של תערוכה שכל כולה דובים. ואומנם המרחב הדובי מזין עשרה משחקי לשון, שניתן לארגן בחמש קבוצות.

עשרה משחקי לשון דוביים:

א. אנחנו יודעים, למשל, שילדים קטנים** אומרים: "דובי שֶׁבֵּט הגיע" (רות ושנר, 1987), אך לא היינו מצפים מהם להפיק את המרגליות שמוצאים בספר שלנו:

1. " (הנה) מה דב ומה נעים"
2. זה הדב שלי (זה הסוד שלי)
3. אני לְדָבִי וְדָבִי לי (אני לדודי ודודי לי)
4. סוף טוב הכל דב

* בעקבות תרגומו של יעקב אורלנד לשיר "קווים וריבועים", **פעוטים היינן**, א. א. מילן, מחברות לספרות
** ההגאים ד' ות' מהווים צמד מזערי, קרי, הם זהים בכל חוץ מאשר בתכונה אחת, ולכן חילופים ביניהם הם שכיחים וצפויים, בעיקר אצל צעירים.

ב. מעניין לראות כיצד אותו שורש משמש ליצירת כמה פעלים חדשים, כל אחד גזור על-פי עיקרון אחר :

5. אמא מבקשת מהבנות: **תְּדוּבוּ** לו דב – תצודו לו דוב
6. כשהבנות מדגדגות את הדב הוא אומר: זה נורא **מְדַבְּדָב**
7. לתוך היצירות מתגנבת גם מילה של ממש: אבא דובב את הדב

לא הייתי מצפה מילדים צעירים לחידודים כאלה.

ג. ואפילו שם משפחה קיים משתחל לו:

8. משפחת דוֹבְנֹב

ד. ביאליק מוזעק לאזכור תרבותי גם במקצב של שיר וגם בציטטה בהמשך:

9. פתאום בא הדב, פוסע על שתיים,
רגליו על הארץ, וראשו בשמים
נוהם ונוזף וחושף השָׁנִים
אבא זרח: "ברוך הבא!"
אמא: "דָּבָא רָבָא רַבְרָבָא!"

ה. החתול מזלזל בדוב ומתייחס לתכונה של שמו הכתוב:

10. "כִּלְה דב! אוהב דבש, שתי אותיות!"

עשרה מנגנוני יצירה:

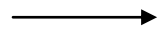
שלו נוקט עשרה מנגנונים שונים ביצירת החידושים או החידודים שלו. כדי להדגים זאת ניזכר בהיכרות עם אמא של רוני ונומי ונשים לב למה שהיא אומרת שם:

קָקִיתִי קָקָאוּ – הפועל גזור מן השורש של המושא שבא אחריו (קקאו)
הירח **יֹרֵחַ** – הפועל גזור מן השורש של הנושא שקודם לו (הירח)
הִזְנַבְתִּי אֲרֵנֵב – הפועל גזור משורש מתחרז (ארנב-זנב) שאיננו כלל במשפט.

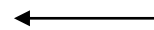
יש 'תרגילים' לשוניים המולידים חידושים שמוצאים גם בהתנהגות ילדית. כך, למשל, הדוגמה השנייה צפויה להיות תוצר של יוצרנות ילדית. אך יש כאלה שהם בבחינת להטוטים, תוצר של מישהו מתוחכם שהרבה להתאמן, ולטעמי הם פחות צפויים אצל ילדים.

להלן עשרה מנגנונים, הממצים (אם כי לא מוציאים) את הדוגמאות מן הספר. במילים אחרות, יש דוגמאות שהיו יכולות להיות באותה מידה משויכות למנגנון אחד כמו לאחר, והמיון איננו אלא אמצעי להעמקת המודעת לתהליכים הלשוניים:

1. בשלוש הדוגמאות הראשונות בקבוצה זו הפועל גזור מן השורש של המושא, גם אם הוא נמצא בכל פעם במקום אחר, אם מסתכלים על המבנה הקווי של המשפט (החיצים מצביעים את כיוון הגזירה):

1. אבא **קוֹפֵה** לה קפה – הפועל גזור מן השורש של המושא

2. רוני כף חרדל שלמה **מְחַרְדֵּלֶת** פנימה – הפועל גזור מן השורש של המושא

גם אצל ילדים אנחנו מוצאים צורות כמו "תִּלְמָנִי לי את התה"

3. נומי **פוֹפֶת** כפפות על הרגליים – הפועל גזור מן השורש של המושא

וכמוהו גם:

→
4. מוֹגֵפֶת מגפיים – הפועל גזור מן השורש של המושא

→
5. תִּמְעַלּוּ מעיל – הפועל גזור מן השורש של המושא

סוג כזה של חידוש מאוד שכיח בקרב ילדים, וחלק מהדוגמאות אף הופיעו בכתובים (מוֹגֵפֶת מגפיים, למשל). דוגמאות מקבילות מוכרות היטב, כמו תִּשְׁרְוּ לִי את המעיל, או תִּשְׁמִיכִי אותי. גם לגרוב גרביים הוא למעשה, חידוש שנועד בלשון הילדים אך חלחל ללשון המבוגרים והפך לחלק מן השפה המוסכמת.

בשתי הדוגמאות הנוספות בקבוצה, הפועל גזור מן השורש של הנושא:

←
6. קום קומקום – קִמְקַם כאן מים

←
7. הזבוב זִבְבֵי אני דבורה

חידושים כאלה מצויים גם אצל סופרים אחרים, כמו, למשל, אצל שלונסקי: "אֲוִיזָה לוּ בְּאֲוִיזִית", ולא מן הנמנע שילדים ייצרו כמותם.

2. בשלוש הדוגמאות בקבוצה זאת נפגוש צורות המחליפות למעשה צירוף של שתי מילים, המתבקשות על-פי ההקשר, גם אם אף לא אחת מהן איננה מופיעה בטקסט. במילים אחרות, עיצורי השורש שמהם נגזר החידוש אינם מופיעים במשפט עצמו.

8. הטלה זִאָבֵי מתוך שינה – מתנהג כזאב;

9. נומי סוֹפְלֵת חלב – שותה מספל;

10. דְּבִשּׁוּ את החוט – מרחו בדבש;

3. בקבוצה הרביעית החידוש הנוצר מוליד מילה הקיימת בעברית במשמעות אחרת:

11. רוני **מָצָה** מיץ – (מצא, מיצה)

12. מיץ לא **מְחַלֵּב** (אבל חלב מחמיץ)

4. במקרה אחד עושה שלו שימוש בבניין אחר מן המקובל:

13. הנשר מלמד חֲבוּר ו-נְשׂוּר (במקום נשירה)

14. לְהַתְמַהֵר, להזדרז (במקום למהר) – חילופים כאלה שכיחים ביותר בלשון הילדים.

5. שלו גם יוצר הכלאות חביבות:

15. הוא **מְחַמֵּד** לה את כה חמודה (מחמיא + חמודה)

16. מהנדסת מאורות ואם **חַד-גורית** (חד-הורית + גור)

גם ילדים יוצרים מילים כמו **מחמיד**, כך למשל הם יגידו **מרטיז** או **מרתניז** (מרטיב + מתניז); על סיכת ראש זה **דוקב** או **דוקב** (דוקר + כואב); **כְּרֻכָּה** (כרכרה + רכב).

חד-גורית, למעשה, איננה הכלאה פשוטה, וייתכן שמתאים יותר לתאר אותה כהיפוך. קשה לי יותר לחשוב על דוגמה מקבילה לחד-גורית שנוצרה בלשון הילדים.

6. העיקרון הלשוני של ההומור שבכתב בא לידי ביטוי למשל כאשר שלו משתמש במילים שוות צליל (הומופוניות), כלומר, הנשמעות אותו דבר, תועה וטועה למשל. אלא שלעיתים הוא משתמש בכאלה שאינן קיימות, ומשחק על דו-משמעות הנפתרת רק בכתב:

17. השעון **שוען** שש (שואן)

18. תאו לא **תואה** (יכול היה להיות תאו לא תועה, או תאו לא טועה)

19. לשועלים אין שְׁעֵלוֹת (צ"ל כמובן שאלות)
20. דוֹבִיד הגור (הוא שם חיבה על משקל דויד)
- ילדים צעירים בהחלט היו יכולים לקשר בין תאו וטועה, ואולי אף להציע גזרון (אטימולוגיה, הסבר למוצא המילה) ילדי. כך, למשל, למה שמרכת פוך? כי היא מתנפחת. או מה את עושה באקדח? אני קוֹדַחַת אותך!
7. שיכול הוא התנהגות ילדית מוכרת (ולדן, תשנ"ד) וכולנו מכירים צורות כמו קְלַבַּת שבת, לַתַּחַתֵּךְ (לחתוך חתיכה). במקרה שלפנינו מדובר בדוגמה חביבה במיוחד:
21. שַׁנְפַּנֵּף חורש מלמד הוצאת שורש – (שפנפן)
8. שלו משחק על שתי משמעויות של אותו שורש או על משמעויות רחוקות של שורש אחד:
22. העיט עָט לה עֵט
23. והעפרוני – עֶפְרוֹן
24. הַפְּרָד חולם: "אני נפרד מהפרדה"
25. "הן מחכות וגם החכה מחכה"
- אצל ילדים צפוי יותר למצוא דוגמאות ברוח שתי האחרונות מאשר שתי הראשונות בקבוצה זאת.
9. כדוגמה בקבוצה התשיעית יוצר הסופר חריזה שטו"זית (ראו מאמרי על הומור שבעל-פה בגיליון זה), מעין חריזה הנוצרת על-ידי גרירה (גרירה כשמה כן היא, צורה גוררת צורה), כשהבחירה במילה המחודדת היא על-פי החרוז ולעיתים קרובות נטולת משמעות.
26. הַלְמוֹר מלמד לְמוֹר וְחֶסוֹר (ראו גם דוגמה 13)
- המבוגר איננו יכול שלא לזהות רכיבים משמה של מי שהיתה שרת החינוך בזמן שהספר יצא לאור – לימור לבנת, המופיעה גם באיור (ראו סעיף נפרד בהמשך).

10. הקבוצה האחרונה כוללת דוגמאות של חריזה על בסיס דקדוקי (תחבירי) ולא על בסיסי צלילי (חרוז). ליתר דיוק ניתן להגדירה כגרירה תחבירית:

27. אמא ונומי ממתיקות בדבש, אבא ממתיק באמא

28. חבל במיוחד ובמאוד

חידודי איור – על הכתוב ועל הבלתי נאמר

אחד האפיונים הבולטים ביותר של ספרות הילדים הוא שיתוף הפעולה הפורה בין הטקסטים ובין האיורים הנלווים אליהם. לעיתים האיור מוסיף על הכתוב, ולעיתים האיור פותח בעבור הקורא אפיקים נוספים. בספר שלנו זוכה הקורא ליהנות מהומור מאויר לכל אורך הטקסט, אך בשישה עמודים לפחות האיור הוא הכוכב הראשי וההומור של יוסי אבולעפיה בא לידי ביטוי במלוא עוצמתו. ההשוואה בין העמודים השונים מעניינת, שכן ארבעה מהם מתבססים רק על איור, ואילו שני האחרים על איור משולב בכתוביות.

שני העמודים הראשונים מופיעים בכפולה המתארת את גן החיות. כפולה זאת מפורטת ביותר, אך נטולת כתב. ההומור שלה הוא פרגמטי באופיו והבנתו תלויה כמובן בגיל הקורא, וביכולת שלו לבחון באופן ביקורתי מוסכמות חברתיות ותרבותיות. הוא מרוכז באיורים שיש להם אופי של נונסנס – כך מצייר אבולעפיה כלב שחור שתלוי על עץ כמו קוף, וטנדר ירוק שנוהג בעצמו; בגן החיות רואים לביאה עם גלגלים בשיער, ואריה עם פן בהיכון; ציטה נחה על עץ ובפיה מוצץ; ופיל גדול 'חודק' פופקורן מילד שחולף על פניו; קוף חוטף גלידה מילדה; חתול דג בעזרת חכה; קרוקודיל מקנח את האף; ארנב וצב עומדים על הקו מוכנים לזינוק... ועוד כהנה

וכהנה, שפע של חידודי איור שכל ילד יכול להבין, גם אם איננו קורא עצמאי.

בעמוד אחר אנו רואים קהל של דובים ובמרכז אבא של רוני ונומי מרקד, כשאחד הדובים מנגן באקורדיון, ואחר אוסף מטבעות בין הקהל... מעין עולם הפוך. עמוד נוסף המתאר סצינה בפאב, שם יושבים האב והדוב ומתוודעים זה לזה... ברקע אירועים אלימים של שיכורים, וחצאי דמויות משעשעות, כמו כפות רגליים שעל כל אחת גרב שונה בצבעו, ובאחד הגרביים יש חור שממנו מציצה בוהן...

שני עמודים נוספים – עמוד מודעות בעיתון ותמונת מחזור – מרחיבים ומשפרטים התייחסויות שוליות יחסית בטקסט, אך ההומור שלהם בנוי דווקא על קריאה מדוקדקת של הכתוביות: במודעות נכללות הצעות משעשעות, כמו למשל: למורה לעברית דרוש **חטול** סיאמי; ליד ציור של חסידה כתוב: "משלוחים עד הבית, אין החזרות ואין החלפות", וליד ציור של פינגווין כתוב: "מחפש בית חם". תמונת המחזור – מחזור מאי, ללא ציון שנה... – של בית-הספר של רוני ונומי היא משעשעת, שכן לשתי התלמידות יש שבעה מורים. המנהל – הוא אריה ושמו ליאון; למורה למוזיקה קוראים צפרא טבא; ומורה אחר, שבדיוקן שלו נראה חמור – נקרא שמחה מור, וקופיף קטן – כנראה המורה למתמטיקה – נקרא למור לבנת...

מהי תכלית המיון ומה ערכו?

בראש ובראשונה, הוא תורם להעלאת הכוח היוצר שבשפה למודעות של הדובר.

שנית, במיוחד בעבור המחנכת, הגנת או המורה – הוא מהווה מקור השראה לפעילויות חביבות, המפתחות את היכולות המטה-לשוניות, היוצרניות של הילד, ואת ההתייחסות שלו אל השפה כחומר, כמו למשל:

* אבא קוֹפָה קפה – ואמא? ומה אומרים על תה? ועל חלב? ועל קוקה

קולה?

* מחרדלת חרדל – ומה אומרים על קטשופ? על דבש? על מיונז? ועל

לימון?

* זבוב זֹבב מה הוא אומר? ויתוש? וחרגול? ובמבי? ופיל?

* גרביים גורבים, חוגרים חגורה. אבל חולצה חולצים? – לא, חולצים

נעליים

* נעליים נועלים, וסנדלים מסנדלים? לא, מסנדלים מכוניות...

* כפפות כופפים? בגד בוגדים? מעיל מועלים? כובע – כוֹבְעים?

שלישית, הוא מעמיק את טיפוח הרגישות לכתוב ולשפת הספר, ובאופן מיוחד מזמין השוואה עם ספרים קודמים לו מבחינה היסטורית, בעיקר של שלונסקי כמובן.

רביעית, הוא מביא להגברת ההנאה מן הספר, מן הקריאה, מן האינטראקציה בין הקורא והמאזין.

חמישית, מבחינה לשונית מעלה המיון הזה שתי שאלות ואולי שני פנים של שאלה אחת: מה הופך מילה מסוימת לפורייה בשפה, בכלל, וליוצרנית בלשון הילדים, בפרט?

במילים אחרות, האם כל שם-עצם הוא מועמד שממנו ניתן לגזור פועל?
האם איכות הצלילים של השורש משפיעה?
מהם הקריטריונים על-פיהם נוכל לומר אם החידושים של שלו אכן היו
יכולים להיות חידושים ילדיים?
מהם הרכיבים התחביריים הלא קוויים – כלומר, אלה שאינם קשורים
בסדר המילים במשפט – המשתתפים במשחק זה? שהרי ראינו כי לפעמים
השורש שעל-פיו מחדשים את המילה בא מן הנושא, לפעמים מן המושא,
ולפעמים בכלל ממילה שאיננה במשפט הממומש.
מאליו מובן שקשה לענות על השאלות האלה על סמך ספר זה בלבד, אבל
עצם ניסוחן מהווה תרומה.

ולקינח (במקום סיכום)

כאמור לעיל, עיקרו של ההומור בספר הוא אכן לשוני במהותו, אולם שזור
בספר גם הומור פרגמטי יותר באופיו, שלעיתים קרובות נופל בקטגוריה של
אי-גיון: טנדר ירוק שנוהג את עצמו; תרנגול שאוכל מרק-עוף; על דלת
מאורת הדובים כתוב "כאן נמה בכיף משפחת דובנוב"; על דובה מלומדת
שמה נורית, אומר שלו שהיא דובה חד-גורית; והוא לא מוותר על התגרות
קטנה ב'גברברים' שמסביבנו, בעקיצה לא מזיקה, וכותב כי התרנגול מטיל
ביצים קשות מרוב פחד.

חבל להכביר מילים. אם נאמץ את סגנונו של הדוב יעקב המודה
למארחיו בטרם יחזור לחיק משפחתו הדובית: "תודה רבה, על הדבש
המרק והשיחה והריבה", נודה גם אנחנו למחברים על ספר העוסק בדוב,
שכולו טוב, על הדבש, ואולי לא פחות על העוקץ.

ביבליוגרפיה

- אופק, אוריאל. תשמ"ז. "ראשיתו של ההומור בספרות הילדים שלנו" בתוך: **עיונים בספרות ילדים 2**. עמ' 40-46. תל-אביב: מרכז לוי קיפניס. אטלס, יהודה. 2004. **ילדים גדולים: סופרים אהובים לילדים – חייהם ויצירתם**. כרך א', האנגלים. עמ' 217-230. תל-אביב: ידיעות אחרונות. בן-דור, דתיה. 1991. **ככה זה בעברית. תל-אביב: עם עובד**.
- ברוך, מירי. תשנ"ב. "הומור בספרות ילדים" בתוך: **ספרות ילדים ודרכי הוראתה במוסדות להכשרת עובדי הוראה**. ירושלים: מופ"ת.
- ברוך, מירי. תשנ"א. **ילד אז, ילד עכשיו**. תל-אביב: ספרית פועלים.
- ברוך, מירי ופרוכטמן מאיה. 1982. **לכל שיד יש שם**. תל-אביב: פפירוס.
- ברוך, מירי. תשמ"ז. "ההומור ביצירות לילדים בשנות הארבעים ובשנות השבעים – השוואה" בתוך: **עיונים בספרות ילדים 2**. עמ' 29-39. תל-אביב: מרכז לוי קיפניס.
- גונן, רות. 1991. "הומור כתוצאה של אי-הלימה והפונקציות שהוא ממלא בשירי ילדים לגיל הרך" בתוך: **מעגלי קריאה, 20**. עמ' 47-65.
- גונן, רות. 1991. **דובים, דובונים וכל השאר**. קטלוג לתערוכת דובים. תל-אביב: בית אריאלה.
- גריפל, אבי וגונן רות. 1991. "ההומור ותפקידו בשירי ילדים" בתוך: **מגמות, ל"ג**. עמ' 359-370.
- דר, יעל. תשס"ה, 2005. "רוני ונומי והדב יעקב" בתוך **מדריך מפה לספרי ילדים – מדריך שימושי לבחירת ספרים מומלצים לילדים עד גיל חמש. תל-אביב: מפה**. יצא קודם לכן תחת הכותר: דר, יעל (תשס"ב) **עוד סיפור אחד ודי**. תל-אביב: מפה.
- ולדן, צביה. תשמ"ה. "שיבושים, שיפוצים וחידושים – שלוש תופעות מלשון הילדים, כפי שנתגלו לי בעת הצצה בספרות הילדים" בתוך:

מחקרים בספרות ילדים בעריכת מירי ברוך ומאיה פרוכטמן. (עמ' 195-206). תל-אביב: אוצר המורה.

ולדן צביה. תשנ"ד. "לתאר, לתת עצה ולהתפעם: שלושה סופרי ילדים על שפת הפעוטות". (גרסה שלמה של מאמר משנת תשנ"ג) בתוך: **על ניצני אוריינות ועל השפה כמכלול: לקט מחשבות ומאמרים**. בעריכת צביה ולדן. (עמ' 39-49). בית-ברל: מל"ל.

ולדן, צביה. תשנ"ו. "ניצני אוריינות, אוריינות ובוריינות" בתוך: **מדיבור לכתיבה**. בעריכת נורית פלד וצביה ולדן. (עמ' 263-280). ירושלים: הוצאת כרמל והמכללה לחינוך ע"ש דוד ילין.

ולדן, צביה (בדפוס). **שורשים פורחים: על לשון הילדים ומצבה של העברית**. בעריכת גיורא רוזן. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

יסעור חוה ועדנה קרמר. 1998. **לגדול עם ספרים**. חיפה: אח.

צוקובסקי, קורניי. תשמ"ו. **משתיים עד חמש: ההתפתחות הלשונית של ילדים**. מרחביה: ספרית פועלים.

רוזנטל, רוביק. 2004. "הזבוב הזובב והשיר המרקד", הזירה הלשונית, 2.1.04 **מעריב**.

רות, מרים. 1995. **הגשם מנגן על הכובע שלי**. חיפה: אח.

רות מרים ומיריק שניר. 1987. **לשונות קטנים**. תל-אביב: ספרית מעריב.

שוורצולד, אורה. תשמ"ה. "הלשון בעברית כנושא בשירי ילדים" בתוך: **מחקרים בספרות ילדים** בעריכת מירי ברוך ומאיה פרוכטמן. תל-אביב: אוצר המורה.

שלו, מאיר. 2003. **דוני ונומי והדב יעקב**. תל-אביב: עם עובד.

שר, עדית. תשס"ד, 2003. חידושי לשון בשירת הילדים ובלשון הילדים: מבט השוואתי. דיסרטציה. רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן.

שלום, צילה וויטל גייגר. 2000. "ההומור הלשוני ככלי דידקטי לטיפוח ודעות הלשונית" בתוך: **חלקת לשון**, 29-32. עמ' 387-406.